

OBRAZOVNI MATERIJAL ZA STRUČNO USAVRŠAVANJE NASTAVNIKA STRU KOVNIH PREDMETA

Modul: Odgojno-obrazovni rad s učenicima s teškoćama

Autor: Ivana Petanjek

Opis modula

MT4 (S1)	
Naziv modula	Odgojno-obrazovni rad s učenicima s teškoćama
CILJ MODULA Jačanje kompetentnosti nastavnika u odgojno-obrazovnom radu s učenicima s teškoćama.	
OPIS/ SADRŽAJI MODULA <ul style="list-style-type: none">• Osnovna načela obrazovanja učenika s teškoćama – inkluzivno obrazovanje.• Prepoznavanje vrsta teškoća.• Postupci individualizacije za učenike s teškoćama – način pružanja podrške.• Vrednovanje i ocjenjivanje učenika s teškoćama.• Suradnja s roditeljima.• Prava učenika s teškoćama.	
ISHODI UČENJA ZA MODUL Nakon uspješno završenog modula polaznik će moći: <ul style="list-style-type: none">• Prepoznati socijalni i emocionalni razvoj učenika s teškoćama• Izraditi individualizirani program za učenike s teškoćama• Poznavati različite didaktičko-metodičke pristupe i tehnike učenja i podučavanja za učenike s teškoćama• Primijeniti individualizaciju s obzirom na učenikove potrebe i teškoće• Primijeniti postupke praćenja, vrednovanja, provjere znanja i vještina s obzirom na učenikove potrebe i teškoće	

Razrada obrazovnog materijala u okviru modula

1. Osnovna načela obrazovanja učenika s teškoćama – inkluzivno obrazovanje

Učenici s teškoćama u razvoju dio su odgojno-obrazovnog sustava Republike Hrvatske, a njihovo školovanje regulirano je Ustavom Republike Hrvatske te zakonskim i podzakonskim aktima koji reguliraju odgoj i obrazovanje. U „Zakonu o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi“ (2008.) ističe se tko su učenici s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama te ih se dijeli u dvije skupine:

- učenici s teškoćama i
- daroviti učenici.

Učenici s teškoćama su:

- učenici s teškoćama u razvoju,
- učenici s teškoćama u učenju, u ponašanju i emocionalnim problemima i
- učenici s teškoćama uvjetovanim odgojnim, socijalnim, ekonomskim, kulturalnim i jezičnim čimbenicima.

Interesantan je podatak izvješća Europske agencije za posebne potrebe i inkluzivni odgoj i obrazovanje iz 2016. godine (Romstein i Velki 2018:11) da 90% učenika koji su prošli proces vještačenja imaju neki oblik prilagodbe programa. Ovi podaci potiču na promišljanje o osnovnim načelima inkluzije u našoj odgojno-obrazovnoj praksi. Naime, ukoliko je odgojno-obrazovno okruženje poticajno, razvojno primjereno i prilagođeno svim učenicima, tada se očekuje da će i potreba za programskom potporom biti manja. Zakonski i podzakonski akti Republike Hrvatske propisuju uvjete odgoja i obrazovanja za učenike s teškoćama te vrstu potpore koja se odnosi na:

- programsku potporu,
- profesionalnu potporu i
- pedagoško-didaktičku prilagodbu.

Programska potpora („Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju“, NN 24-15) obuhvaća različite vrste primjerenih programa odgoja i obrazovanja, dodatne odgojno-obrazovne i rehabilitacijske programe te privremene oblike odgoja i obrazovanja koji se provode u školama i drugim javnim ustanovama koje provode djelatnost odgoja i obrazovanja. **Primjereni program odgoja i obrazovanja** je nastavni plan i program i/ili kurikulum koji omogućava odgojno-obrazovno napredovanje učenika poštujući specifičnosti njegove utvrđene teškoće, specifičnosti njegova funkcioniranja i njegove odgojno-obrazovne potrebe i može biti:

- redoviti program uz individualizirane postupke,
- redoviti program uz prilagodbu sadržaja i individualizirane postupke,
- posebni program uz individualizirane postupke i
- posebni programi za stjecanje kompetencija u aktivnostima svakodnevnog života i rada uz individualizirane postupke.

Redoviti program uz individualizirane postupke određuje se učenicima koji s obzirom na vrstu teškoće mogu svladati redoviti program bez sadržajne prilagodbe, ali su im zbog specifičnosti u funkcioniranju potrebni individualizirani postupci u radu. **Redoviti program uz prilagodbu sadržaja i individualizirane postupke** određuje se učenicima koji s obzirom na vrstu teškoće ne mogu svladavati nastavni plan i program/kurikulum bez sadržajnog ograničavanja te im je zbog specifičnosti u funkcioniranju potreban individualizirani pristup u radu i sadržajna prilagodba. Redoviti program uz prilagodbu sadržaja i individualizirane postupke je redoviti program koji se sadržajno i metodički prilagođava učeniku. *Sadržajna prilagodba* podrazumijeva individualiziranu prilagodbu nastavnih sadržaja redovitog programa sukladno sposobnostima i sklonostima učenika, a zahtijeva smanjivanje opsega nastavnih sadržaja. **Profesionalnu potporu** u školovanju učenika provode nastavnici, stručni timovi, stručnjaci edukacijsko-rehabilitacijskog profila, stručni suradnici škole, nadležni školski liječnik i svi ostali uključeni u odgoj i obrazovanje učenika s teškoćama u razvoju. Što se tiče hrvatskih strateških dokumenata, inkluzivni odgoj i obrazovanje imperativ su politike RH te zagovaraju podizanje kvalitete odgoja i obrazovanja kroz razvoj ključnih kompetencija učenika za samostalno življenje i cjeloživotno obrazovanje (Romstein i Velki, 2018:13). Posebni naglasak stavlja se na jačanje kapaciteta lokalnih zajednica, širenje izvaninstitucionalnih mreža usluga i njihova dostupnost, a primjena univerzalnog dizajna omogućuje da mjesta postanu pristupačna, atraktivna i značajna za sve, bez obzira na dob, invaliditet i status. *Univerzalni dizajn* označava oblikovanje proizvoda, okruženja, programa i usluga na način da ih mogu koristiti svi ljudi u najvećoj mogućoj mjeri, bez potrebe prilagođavanja ili posebnog oblikovanja, ali on ne isključuje pomoćne naprave za određene skupine osoba s invaliditetom u onim slučajevima kada je to potrebno. Naša iskustva pokazuju kako se srednjoškolski sustav temelji više na usvajanju programskih sadržaja i mjerenju ishoda, a manje na stavove vršnjaka i socijalnim vještinama učenika s teškoćama u razvoju koje su potrebne za njihovu uspješnu interakciju i komunikaciju s vršnjacima. Može se zaključiti na osnovi različitih podataka dobivenih istraživanjima da je inkluzija proces građenja primjerenih odnosa temeljenih na uvažavanju, toleranciji, prihvaćanju različitosti i priznavanju osobnih granica kako među učenicima tako i među nastavnicima. Ne smijemo zaboraviti da je ovo razdoblje adolescencije vrlo osjetljivo i za učenike s teškoćama u razvoju, to je period osvještavanja i izgradnje pozitivne slike o sebi i odnos s vršnjacima je izuzetno važan.

Samostalni zadatci za polaznike i dodatni sadržaji:

- Provesti radionicu o prihvaćanju različitosti i/ili pristupačnosti i neovisnom življenju prema priručniku „Govorimo o mogućnostima“ file:///C:/Users/ipetanjek/Downloads/4a8a6b6c-895b-4284-9000-14417b40d1e2_Govorimo_o_mogucnostima_prirucnik.pdf
- napisati mogućnosti razumne prilagodbe u svojoj neposrednoj okolini (školi)
- http://bib.irb.hr/datoteka/967660.Velki_i_Romstein_2018_Prirucnik_za_rad_s_ucenicima_s_teskocama_u_razvoju.pdf

2. Prepoznavanje vrsta teškoća

U svrhu planiranja rada i podrške učenicima s teškoćama u razvoju svakako je važno poznavati razvojne karakteristike srednjoškolaca i osobitosti funkcioniranja učenika s teškoćama. Uobičajene teškoće i poremećaji u adolescenciji dodatno su opterećenja za učenika s teškoćama u razvoju pa je neophodna tolerancija i empatičnost od strane nastavnika i vršnjaka.

Adolescencija je period psihičkih promjena koje prate tjelesni razvoj u razdoblju puberteta (Velki, 2018:39). Period od 12.-20./25. godine je ulazak u pubertet, a uključuje fizičke promjene, izgradnju vlastitog identiteta, razvoj misaonih funkcija odraslih i preuzimanje odgovornosti odraslih. Dolazak u srednju školu (14./15. – 18./19. godine) je razdoblje promjena izazvanih pubertetom (seksualne, psihosocijalne, emocionalne i kognitivne promjene). Učenici s teškoćama u razvoju prolaze iste faze, ali postoje kvalitativne i kvantitativne promjene (kašnjenje ili da se pojedini aspekti neće primjereno ili uopće razviti kao npr. misaone operacije kod učenika s intelektualnim teškoćama). Hormonalne promjene nastaju zbog utjecaja spolnih hormona i istraživanja su pokazala nižu dob ulaska u pubertet (svakih 10 godina prosječna dob se snižava za oko 4 mjeseca) zbog poboljšanih uvjeta života, bolje prehrane, dostupnosti lijekova i napretka medicine i sl.). Tjelesni razvoj je individualan, a najvidljivije razlike su u motoričkom razvoju. Ne smijemo zaboraviti da adolescenti u ovom periodu imaju i dalje potrebu za snom (devet do deset sati sna) što je važno za njihovo opće funkcioniranje. U području razvoja ličnosti za adolescente je važno izgraditi identitet za sretne i produktivne mlade osobe. Oni su u ovoj dobi u fazi zbunjenosti i propituju se tko sam ja i koji je moj cilj u životu što je važno za izgradnju identiteta. Adolescenti prolaze fazu od ranijih dječjih identiteta do identiteta odrasle osobe i tu je važna interakcija s vršnjacima i odraslima. Druge osobe imaju ulogu ogledala, prenošenje informacija adolescentu potrebnih za stvaranje stabilne slike onog tko on jeste ili bi trebao biti i tako stječe samopoštovanje, samopouzdanje i nosi se s emocijama. Adolescenti uče kombinirati svoje osobine u organizirani sustav te postaju

svjesni kako se osobine mogu mijenjati ovisno o situaciji (jako su pametni u odnosu s vršnjacima i nedovoljno mudri u odnosu s odraslima, ali zabrinuti kako ih drugi vide i doživljavaju). Samopoštovanje se najviše vrednuje u odnosu na vršnjake, a manje u odnosu na školu i obitelj. Faza zbunjenosti za njih znači eksperimentiranje s alternativama; preispitivanje vrijednosti, planova i prioriteta; isprobavanje različitih životnih stilova, anksioznost; stvaranje trajnog identiteta ili teškoće u stvaranju bliskih odnosa/intimnosti, uglavnom konfuzija identiteta. Različiti su aspekti identiteta koje razvijaju: vremenska perspektiva (uskладiti prošlost i budućnost; razviti životni plan), razvoj samopouzdanja, provjeravanje uloga, profesionalni identitet (44% njih je u krizi zbog izbora zanimanja), spolni identitet, traženje svoga mjesta u društvu (u odnosu sa svima, uče odgovornost, vođenje i slijeđenje drugih) i životna filozofija ili osobna ideologija. U području kognitivnog razvoja dolazi do prelaska iz konkretnog u apstraktni svijet ideja i koncepata. Barataju pretpostavkama, mogućnostima i budućnosti što im otvara nove svjetove, jasnije sagledaju intrapsihički i vanjski, stvarni svijet. Drugi aspekti u kojima je promjena je razvoj pozornosti. Strategije pamćenja su djelotvornije, povećava se znanje, razvija se metakognicija i povećan je kapacitet obrade informacije pa je i veća brzina mišljenja, odnosno, radno pamćenje je učinkovitije. Moralni razvoj bazira se na izreci „Ne čini drugima ono što ne želiš da oni čine tebi“. U ovom periodu oni prelaze iz faze kada su potrebe pojedinca u drugom planu, iza potrebe za održavanjem društvenog reda (zakoni vrijede podjednako za sve, ključni za održavanje društvenog poretka). Oni sada uče poštivanje pravila kako bi stekli odobravanje i naklonost okoline te i sami sebe doživjeli kao dobre osobe. Što se tiče emocionalnog razvoja, emocije postaju stabilnije i manje je vidljivo njihovo vanjsko ispoljavanje, a više unutarnje. Uspješno koriste strategije upravljanja emocijama, a u problemskim situacijama prvo koriste strategiju suočavanja usmjerenim na problem (identificiranje teškoće i načine njezina rješavanja). Glavna emocija u stresnim situacijama je ljutnja (npr. kod roditeljskih zabrana ili podsmjehivanja) – ako su ovladali opisanim strategijama moći će ju kontrolirati. Najčešći izvor sreće je prihvaćenost od strane vršnjaka. U području socijalnog razvoja, adolescenti se najbolje osjećaju u društvu prijatelja – oni su slični u svojim interesima, uvjerenjima, obrazovnim aspiracijama, ali i u rizičnom ponašanju (homofilija). Možemo ih svrstati u grupe:

- prihvaćeni adolescenti,
- odbaćeni adolescenti i
- zanemareni adolescenti.

U području razvoja seksualnosti događaju se fizičke promjene, prihvaćanje seksualne orijentacije i stupanje u seksualne odnose.

Prema **Orijentacijskoj listi vrsta teškoća** („Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju“, NN 24-15), skupine vrsta teškoća su: *oštećenja vida, oštećenja sluha, oštećenja jezično-govorne-glasovne komunikacije i specifične teškoće u učenju, oštećenja organa i organskih sustava, intelektualne teškoće, poremećaji u ponašanju i oštećenja mentalnog zdravlja i postojanje više vrsta teškoća u psihofizičkom razvoju.*

Oštećenja vida su sljepoća i slabovidnost. *Sljepoćom* se smatra kada je na boljem oku, uz najbolju moguću korekciju, u osobe oštrina vida 0,05 i manje ili ostatak centralnog vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju 0,25 uz suženje vidnog polja na 20 stupnjeva ili manje. Prema stupnju oštećenja sljepoća se dijeli na:

- potpuni gubitak osjeta svjetla (amauroza) ili osjet svjetla bez projekcije svjetla ili s projekcijom svjetla,
- ostatak vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju do 0,02 ili manje,
- ostatak oštine vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju od 0,02 do 0,05 ili ostatak centralnog vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju do 0,25 uz suženje vidnog polja na 20 stupnjeva ili ispod 20 stupnjeva,
- koncentrično suženje vidnog polja oba oka s vidnim poljem širine 5 do 10 stupnjeva oko centralne fiksacijske točke.

Sljepoćom u smislu potrebe edukacije na Brailleovu pismu smatra se nesposobnost čitanja slova ili znakova veličine Jaeger 8 na blizinu.

Slabovidnošću se smatra oštrina vida na boljem oku s korekcijskim staklom od 0,4 (40%) i manje. Prema stupnju oštećenja slabovidnost se dijeli na:

- oštrina vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju od 0,1 do 0,3 i manje,
- oštrina vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju od 0,3 do 0,4.

Oštećenja sluha su gluhoća i naglušost. *Gluhoćom* se smatra gubitak sluha veći od 93 decibela u govornim frekvencijama (500 – 4.000 Hz) i kada se ni uz pomoć slušnih pomagala ne može cjelovito percipirati glasovni govor. Prema stupnju razvitka glasovnoga govora, gluhoća se razvrstava na:

- gubitak sluha bez usvojene vještine glasovnog sporazumijevanja
- gubitak sluha s usvojenom vještinom glasovnog sporazumijevanja.

Nagluhošću se smatra oštećenje sluha od 26 do 93 decibela na uhu s boljim ostacima sluha i kada je glasovni govor djelomično ili gotovo potpuno razvijen. Prema stupnju oštećenja sluha i razvijenosti glasovnog sporazumijevanja, naglušost se razvrstava na:

- lakše oštećenje sluha od 26 do 40 decibela na uhu s boljim ostacima sluha u govornim frekvencijama, a pod prirodno povoljnim uvjetima slušanja spontano je usvojen glasovni govor bez značajnih odstupanja,
- umjereno oštećenje sluha od 41 do 60 decibela na uhu s boljim ostacima sluha u govornim frekvencijama, a prije oštećenja sluha usvojena je vještina glasovnog sporazumijevanja,
- teže oštećenje sluha od 61 do 93 decibela na uhu s boljim ostacima sluha u govornim frekvencijama, a spontani razvoj glasovnoga govora značajno je otežan, zbog čega je potreban sustavan rehabilitacijski rad na razvoju slušanja i govora te usvajanja jezika.

Poremećaji jezično-govorne glasovne komunikacije (glas, govor, jezik) su oni u kojih je zbog organskih i funkcionalnih oštećenja komunikacija govorom otežana ili izostaje i dijele se u podskupine:

- poremećaji glasa,
- jezične teškoće,
- poremećaji govora,
- komunikacijske teškoće.

Specifične teškoće u učenju su smetnje u području:

- čitanja (dileksija, aleksija),
- pisanja (disgrafija, agrafija),
- računanja (diskalkulija, akalkulija),
- specifični poremećaj razvoja motoričkih funkcija (dispraksija)
- mješovite teškoće u učenju,
- ostale teškoće u učenju.

Poremećaji glasa karakterizirani su neprimjerenom visinom glasa, kvalitetom glasa, neprimjerenom glasnoćom, rezonancijom ili trajanjem. Poremećaji govora uključuju artikulacijski poremećaji – teškoće u izgovaranju ili artikulaciji glasova i njihovog međusobnog povezivanja u vidu omisija glasova (npr. UKA umjesto RUKA), supstitucija glasova (npr. TJAVA umjesto TRAVA) i distorzija glasova (npr. WAV umjesto LAV) pri čemu razumljivost govora može biti narušena. Razlozi nepravilnog izgovaranja glasova mogu biti mnogostruki (npr. teškoće u voljnoj pokretljivosti izgovornih organa, tromost artikulatora, teškoće u slušnoj percepciji i diskriminaciji glasova, i sl.). Budući da su slušanje i govor neraskidivo povezani, ako dijete neki glas "ne čuje" dobro, ono ga neće niti pravilno izgovarati, niti pravilno pročitati, niti pravilno napisati. Poremećaji fluentnosti uključuju mucanje i brzopletost.

Djeca sa specifičnim teškoćama u učenju vrlo su heterogena skupina i navedene se teškoće mogu javljati pojedinačno ili u kombinaciji što još može uključivati teškoće pažnje, hiperaktivnost, dispraksiju i poteškoće u radnoj memoriji.

Njihove intelektualne sposobnosti mogu biti različite; od ispodprosječnih do iznadprosječnih. U odnosu na njihove obrazovne potrebe ističe se neujednačenost njihovih sposobnosti i često izrazite razlike između potencijala i školskih postignuća. Takve osobine ovih učenika dovode ih u posebno nepovoljan položaj u školi i obitelji zbog neshvaćanja razloga njihovih niskih školskih postignuća. Stoga ih se često smatra lijenima i nezainteresiranima. Zbog poteškoća organiziranja vlastitog prostora i stvari oko sebe, znaju u školu donijeti pogrešne knjige, zakasnuti u školu i teško započinjati zadatak ili pripremiti traženi materijal na satu.

Jedna od karakteristika ove djece je u organizaciji informacija jer njihova percepcija situacije ovisi o cjelokupnom polju bez mogućnosti analize pojedinih komponenti. Zbog toga često nemaju dobar uvid u neku socijalnu situaciju te mogu imati problema u interakciji s okolinom. Kod nekih učenika se mogu javiti i jezične teškoće izražene slabim semantičkim vještinama. Veliki dio ove djece ne razumije gramatička pravila niti razumiju vezu između pojedinih riječi u rečenicama i frazama te se služe manje kompleksnim rečenicama od druge djece i njihovo razumijevanje situacije je nepotpuno. U višim razredima često djeca sa specifičnim teškoćama u učenju imaju nižu razinu samopoimanja u odnosu na sebe kao učenika, dok u nižim razredima ove se teškoće reflektiraju na općenito lošiju sliku o sebi.

Oštećenjem organa i organskih sustava smatraju se prirođena ili stečena oštećenja, deformacije ili poremećaji funkcije pojedinoga organa ili organskih sustava koje dovodi do smanjenja ili gubitka sposobnosti u izvršavanju pojedinih aktivnosti, a to su:

- oštećenja mišićno-koštanoga sustava,
- oštećenja središnjega živčanog sustava,
- oštećenja perifernoga živčanog sustava,
- oštećenja drugih sustava (dišni, srčanožilni, probavni, endokrini, koža i potkožna tkiva, mokraćni, spolni).

Osnovne karakteristike ove populacije učenika su: različiti oblici i težina poremećaja pokreta i položaja tijela, smanjena/onemogućena funkcija pojedinih dijelova tijela (najčešće ruku, nogu i kralježnice), nepostojanje dijelova tijela (najčešće urođena nerazvijenost pojedinih dijelova ruku ili nogu ili je dijete ostalo bez dijela/cijelog ekstremiteta zbog bolesti (amputacija oboljelog dijela) ili nezgode. Posebnu pozornost zahtijevat će učenici s oštećenjem središnjeg živčanog sustava koji uz motoričke

poremećaje mogu imati: oštećenja vida, teškoće komunikacije (glasovno-jezično-govorne), smetnje u ponašanju, ponekad i sniženo intelektualno funkcioniranje.

Intelektualne teškoće su stanja u kojima je značajno otežano uključivanje u društveni život, a povezano je sa zaustavljenim ili nedovršenim razvojem intelektualnog funkcioniranja, što je utvrđeno na osnovi medicinske, psihologijske, edukacijsko-rehabilitacijske i socijalne ekspertize. Intelektualna razina ispitana mjernim instrumentima približna je kvocijentu inteligencije Wechslerova tipa od 0 do 69, ako nije utvrđena izrazita emocionalna labilnost. Podskupine su:

- laka intelektualna teškoća zbog koje treba, radi postizanja odgovarajućega socijalnog funkcioniranja, osigurati primjerene uvjete za osposobljavanje. Kvocijent inteligencije približno je u rasponu od 50 do 69,
- umjeren intelektualna teškoća zbog koje treba, radi postizanja djelomičnoga socijalnog funkcioniranja, osigurati primjerene uvjete za osposobljavanje u zadovoljavanju jednostavnih radnih aktivnosti. Kvocijent inteligencije približno se kreće u rasponu od 35 do 49,
- teža intelektualna teškoća zbog koje treba, radi zadovoljavanja najjednostavnijih osnovnih osobnih potreba, komuniciranja s okolinom i obavljanja najjednostavnijih radnih aktivnosti, osigurati primjerene uvjete za rehabilitaciju, njegu i pomoć. Kvocijent inteligencije približno se kreće u rasponu od 20 do 34,
- teška intelektualna teškoća zbog koje treba, radi zadovoljavanja najjednostavnijih osnovnih osobnih potreba, komuniciranja s okolinom i obavljanja najjednostavnijih radnih aktivnosti, osigurati primjerene uvjete za rehabilitaciju, njegu i pomoć. Kvocijent inteligencije približno se kreće u rasponu od 0 do 19.

Razvojne osobitosti učenika sa sniženim intelektualnim sposobnostima odražavaju se kao ograničenja u intelektualnom funkcioniranju i adaptivnom ponašanju. Odstupanja u intelektualnom funkcioniranju najčešće se prepoznaju kao teškoće u izvođenju različitih misaonih operacija (naročito generaliziranja i apstrahiranja, analiziranja, povezivanja i zaključivanja, rješavanja problema) što znatno otežava usvajanje apstraktnih sadržaja učenja. Vrlo često su prisutne i teškoće na području percepcije, zapamćivanja i pamćenja, pozornosti, govorne recepcije i ekspresije, koje također utječu na procese učenja. Na području adaptivnog ponašanja osobitosti se manifestiraju kao ograničenja u dva ili više područja adaptivnog ponašanja kao što su: komunikacija, briga o sebi, život u kući, socijalne vještine, korištenje socijalne zajednice, samousmjeravanje, zdravlje i sigurnost, funkcionalna znanja, slobodno vrijeme i rad.

Poremećaji u ponašanju i oštećenja mentalnog zdravlja su stanja za koje je na temelju medicinske, psihologijske, pedagoške, edukacijsko-rehabilitacijske i socijalne

ekspertize utvrđeno da su uvjetovani organskim čimbenikom ili progredirajućim psihopatološkim stanjem, a očituju se oštećenim intelektualnim, emocionalnim i socijalnim funkcioniranjem. Podskupine uključuju:

- Organski, uključujući simptomatski mentalni poremećaj,
- Poremećaji raspoloženja,
- Neurotski poremećaji, poremećaji vezani uz stres i somatoformni,
- Shizofrenija, shizotipni i sumanutu poremećaji,
- Poremećaji iz autističnoga spektra,
- Poremećaji aktivnosti i pažnje,
- Poremećaji u ponašanju i osjećanju.

Postojanje više vrsta i stupnjeva teškoća u psihofizičkome razvoju uključuje teškoće iz dvije ili više skupina koje su predviđene u Orijentacijskoj listi vrsta teškoća.

- Postojanje više vrsta teškoća uključuje jednu od njih izraženu u stupnju predviđenom Orijentacijskom listom vrsta teškoća i jednu ili više onih koje nisu izražene u stupnju određenom ovom listom, ali njihovo istodobno postojanje daje novu kvalitetu teškoća.
- Postojanje više vrsta teškoća uključuje dvije ili više njih, od kojih ni jedna nije izražena u stupnju određenom Orijentacijskom listom vrsta teškoća, ali njihovo istodobno postojanje zahtijeva primjerene uvjete za školovanje i osposobljavanje.

Samostalni zadatci za polaznike i dodatni sadržaj:

- opisati teškoće koje učenik ima temeljem medicinske dokumentacije
- prepoznati podršku koju učenik treba obzirom na utvrđene teškoće
- <file:///C:/Users/ipetanjek/Downloads/Didakticko-metodickeupute-ucenici-teskoce.pdf>
- http://bib.irb.hr/datoteka/967660.Velki_i_Romstein_2018_Prirucnik_za_rad_s_ucenicima_s_teskocama_u_razvoju.pdf

3. Postupci individualizacije za učenike s teškoćama – način pružanja podrške

Individualizirani odgojno-obrazovni program obavezan je dio pedagoške dokumentacije koji se izrađuje za učenika s teškoćama u razvoju uključenog u redoviti sustav srednjoškolskog odgoja i obrazovanja. Izrađeni program omogućava praćenje i odgojno-obrazovno napredovanje učenika sukladno specifičnostima njegove utvrđene teškoće, specifičnostima njegovog funkcioniranja i u skladu s njegovim potrebama ("Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju", NN 24-15). Svrha individualiziranog odgojno-obrazovnog programa je planiranje sustavne

podrške učeniku tijekom usvajanja novih znanja, planiranje strategija koje će se primjenjivati u učenju i poučavanju, aktivnosti kroz koje će se ostvarivati te načine praćenja i evaluacije ishoda učenja. Individualizirani postupci omogućavaju različite oblike potpore, prema potrebama učenika, i to s obzirom na: samostalnost učenika; vrijeme rada; metode rada; provjeravanje vještina, znanja i sposobnosti učenika; praćenje i vrednovanje postignuća učenika; aktivnost učenika; tehnološka, didaktička i/ili rehabilitacijska sredstva za rad i primjerene prostorne uvjete. Individualizirani postupci mogu biti iz jednog, više ili svih predmeta te za svakoga pojedinog učenika trebaju biti razrađeni kao pisani dokument kao dio godišnjeg plana i programa nastavnog predmeta, a izrađuju ga nastavnici u suradnji sa stručnim suradnicima škole te su ga dužni dati na uvid roditelju/skrbniku učenika tijekom prve polovice polugodišta. Redoviti program uz prilagodbu sadržaja i individualizirane postupke je redoviti program koji se sadržajno i metodički prilagođava učeniku. Sadržajna prilagodba podrazumijeva individualiziranu prilagodbu nastavnih sadržaja redovitog programa sukladno sposobnostima i sklonostima učenika, a zahtijeva smanjivanje opsega nastavnih sadržaja. Opseg nastavnih sadržaja može se umanjiti do najniže razine usvojenosti obrazovnih postignuća propisanih nastavnim planom i programom/kurikulumom za razred u koji je učenik uključen, a iznad razine posebnog programa. Provedba programa u srednjoj školi odnosi se na sve obrazovne predmete, strukovne predmete i praktičnu nastavu. Prilagodba sadržaja srednjoškolskih programa mora učeniku omogućavati razinu usvojenosti programa potrebnu za polaganje državne mature i nastavak obrazovanja, stjecanje kompetencija potrebnih za pristup tržištu rada uz pridržavanje zahtjeva struke te se izrađuje u suradnji sa stručnjacima agencija nadležnih za odgoj i obrazovanje. Prilagodba sadržaja odnosi se na perceptivno (opažanje neposredne stvarnosti, slike i simbola), spoznajno i govorno prilagođavanje, prilagodbu zahtjeva (individualizirani postupci) i interakcijsko prilagođavanje.

Struktura individualiziranog odgojno-obrazovnog programa (Andričević, Horvat i Panenić, 2018:104) podijeljena je u tri dijela:

- podatci o učeniku i školi,
- plan i program podrške u odgojno-obrazovnom procesu
- praćenje postignuća učenika i
- vrednovanje odgojno-obrazovnih ishoda.

Kako bi se primjereno mogla planirati podrška, važno je napraviti inicijalnu procjenu te zabilježiti sve relevantne informacije, navesti sažeto osobitosti školskog učenja (sposobnosti, vještine, potrebe, interese, predznanja) značajne za nastavni predmet. Posebno treba istaknuti jake strane učenika i područja koja treba poticati. Plan i program podrške najvažniji je i ključni dio individualiziranog odgojno-obrazovnog programa te sadrži:

- sadržaj edukacije,
- ciljeve za učenike,
- aktivnosti,
- strategije podrške i
- ostvarene zadaće.

U sadržaj edukacije upisuju se nastavna područja, teme, ključni pojmovi prema planu i programu za nastavni predmet. Ciljevi za učenika definiramo kroz ishode učenja - obrazovna postignuća (znanja, vještine, sposobnosti) te se izražavaju kroz nivoe napredovanja, razine znanja. Ishodi učenja definiraju ono što bi učenik morao znati učiniti, tj. izražava što će učenik znati, razumjeti i/ili biti u mogućnosti učiniti nakon što završi određeni proces učenja npr. kratkoročni ciljevi: ponoviti, prisjetiti se i reproducirati, prepoznati, uočiti, definirati, odabrati, uspoređivati, izraziti, zapisati, primijeniti, nacrtati, iznositi, čitati, prepričati, označiti, razlikovati, odrediti, imenovati, pokazati i sl. Aktivnosti za učenika usmjerene su na sadržaj učenja ili vježbe koju učenik izvodi samostalno ili uz pomoć nastavnika s ciljem ostvarivanja očekivane razine postignuća npr. upoznavanje s radnom bilježnicom i udžbenikom, istražiti na Internetu, povezivanje kartica - slika i pojmova uz objašnjavanje značenja pojedinih pojmova, rješavanje konceptne mape, „oluja ideja“, crtanje/lijepljenje mape pojmova, popunjavanje tablice, rad na tekstu, razgovor i sl. Strategije podrške uključuju prilagodbu postupaka, poticaja, metode rada, sredstva i pomagala, oblike rada, a ostvarene zadaće uključuju evaluaciju o savladavanju nastavnih tema, ključnih pojmova, aktivnosti za taj mjesec. Motivirajuće strategije i postupci individualizacije planiraju se u odnosu na:

- pažnju učenika i njegovu aktivnost,
- motoričku aktivnost,
- organizaciju i planiranje rada,
- učenikovu ličnost i akademske vještine i
- u odnosu na nastavnika (prezentacijske vještine, korištenje nastavnih sredstava i pomagala i sl.).

Tako će nastavnik planirati za učenika ponavljanje bitnih dijelova sadržaja, isticanje bitnoga različitim tipovima obilježavanja i/ili slikovnog predočavanja, češće provjeravati razumijevanje izrečenog, isticanje bitnoga različitim tipovima obilježavanja i/ili slikovnog predočavanja, skraćivanje teksta izdvajanjem bitnih odrednica sadržaja, doziranje zadataka, postepeno uz poticanje samostalnosti u radu i sl.

Samostalni zadatci za polaznike i dodatni sadržaj:

- napisati inicijalnu procjenu
- planirati strategije podrške, ishode učenja i aktivnosti za učenike
- primijeniti strategije podrške u neposrednom odgojno-obrazovnom radu
- [http://bib.irb.hr/datoteka/967660.Velki i Romstein 2018 Prirucnik za rad s ucenicima s teskocama u razvoju.pdf](http://bib.irb.hr/datoteka/967660.Velki_i_Romstein_2018_Prirucnik_za_rad_s_ucenicima_s_teskocama_u_razvoju.pdf)

4. Vrijednovanje i ocjenjivanje učenika s teškoćama

Učenici s teškoćama često nemaju mogućnosti, a ni prilike pokazati svoja znanja i vještine kao i ostali učenici. Stoga je važno planirati motivirajuće strategije prilagodbe i individualizacije i individualizirani kurikulum s jasno definiranim ishodima, vrijeme za njihovo ostvarivanje, strategije učenja i resurse za ostvarivanje tih ishoda. Kod praćenja, provjeravanja, ispitivanja i ocjenjivanja učenika s teškoćama posebno treba biti osjetljiv, pažljiv i pristupiti tim aktivnostima uz detaljnu i temeljitu pripremu radi postizanja napredovanja primjerene učenikovim sposobnostima. Napredovanje ovih učenika tijekom školovanja vrednuje se primjenom adekvatnih postupaka, korištenjem prilagođenih ispitnih materijala i individualiziranih uvjeta ispitivanja. Prilagođeni uvjeti trebaju biti omogućeni učenicima s teškoćama u razvoju ili posebnim odgojno-obrazovnim potrebama i onima kod kojih je došlo do promjena u zdravstvenome stanju koje uvjetuje prilagodbu u polaganju ispita. Širok spektar oblika i programa školovanja ovih učenika zahtijeva i različitosti u njihovom vrednovanju i ocjenjivanju. Vrednovanje učenika s teškoćama mora se temeljiti na njegovom odnosu prema radu i postavljenim zadacima te odgojnim vrijednostima. Načine, postupke i elemente vrednovanja (uključujući i vladanje) potrebno je primjeriti teškoći i osobnosti učenika, a u skladu s preporukama stručnog suradnika. Vrednovanje je potrebno usmjeriti na poticanje učenika na aktivno sudjelovanje u nastavi i izvannastavnim aktivnostima i tako razvijati njegovo samopouzdanje i osjećaj napredovanja kako bi kvalitetno iskoristio očuvane sposobnosti i razvio nove. Učeniku je potrebno ukazati na pogreške nastale zbog teškoće koje se moraju i ispraviti, ali ne smiju utjecati na cjelokupno vrednovanje rada. Ocjenu treba popratiti opisno, ali pri tome isticati učenikove jake strane i područja koja treba poticati. Postupci vrednovanja (praćenje, provjeravanje, ocjenjivanja znanja i sposobnosti te primjena stečenih znanja, vještina i sposobnosti) su vrlo osjetljivi i složeni obzirom na posljedice koje mogu nastati ako učenik ne ostvari planirana postignuća. Stoga je važno kontinuirano praćenje i provjeravanje ostvarivanja zadanih ishoda kako bi učenici mogli pratiti sadržaje i ostvariti svoj puni potencijal. Razinu usvojenosti kompetencija treba provjeravati na način na koji se učenik može najbolje izraziti i da mu teškoće koje ima pri tome ne smetaju. Tako će se učeniku

omogućiti usmeno provjeravanje ukoliko ima teškoće u pismenoj komunikaciji ili pak pismeno provjeravanje ukoliko učenik ima teškoća u glasovno-govornoj komunikaciji.

Samostalni zadatci za polaznike i dodatni sadržaj:

- napisati elemente i kriterije ocjenjivanja za učenika
- <http://www.propisi.hr/print.php?id=10606>

5. Suradnja s roditeljima

Razdoblje adolescencije je specifično kako za učenike tako i za njihove roditelje jer oni s jedne strane moraju omogućiti adolescentu osamostaljivanje i razvijanje osobnog identiteta, a s druge strane još uvijek imaju potrebu zaštititi svoje dijete (Milić, 2018:128). Težnja za autonomijom važan je zadatak u adolescenciji i odnosi se na dvije ključne komponente: emocionalnu i ponašajnu. Emocionalna komponenta se odnosi na sve veće oslanjanje na sebe i sve manju podršku koju traži od roditelja, a ponašajna na neovisno donošenje odluka. Mladi koji uspješno izgrade i spoznaju vlastite vrijednosti i životne ciljeve postaju autonomni i time svoju ovisnost zamjenjuju zrelijim i odgovornijim odnosom. Život s adolescentom za roditelje može biti vrlo stresan jer se često ne slažu sa svojom djecom o tome kada je pravo vrijeme za davanje privilegija u kontroli odijevanja, izlaska s prijateljima i ljubavnih sastanaka. Dosljednost roditelja u kontroli svakodnevnih aktivnosti i suradnički i iskren odnos roditelja i adolescenta preduvjet je dobroj prilagodbi adolescenta, njegovom mentalnom zdravlju i time sprečava pojavu delikventnih ponašanja. U ostvarivanju suradnje škole s roditeljima važno je poznavati navedene aspekte adolescencije. Nastavnici/razrednici i stručni suradnici škole ostvaruju svoju suradnju s roditeljima kroz uobičajene modele: roditeljske sastanke, individualne razgovore, stručne timove, sudjelovanje roditelja u izvannastavnim aktivnostima, projektima i slično. Kako će se suradnja ostvarivati, ovisi o specifičnostima i konkretnim situacijama. Prelaskom iz osnovnu u srednju školu, roditelji se još uvijek često uključuju u školovanje svoje djece, pomažu im u izvršavanju zadataka i često imaju potrebu rješavati problemske situacije umjesto svoje djece i na svoj način što može dovesti do komunikacijskih problema sa školom i vršnjacima ili pak narušiti odnos roditelja sa svojom djecom. Ne zaboravimo da djeca pokušavaju stvoriti sliku o samome sebi i kroz odnos sa vršnjacima i da im je mišljenje vršnjaka u tome jako važno. Kad roditelji u toj kontroli popuste i odmaknu se, a djeca izgrade svoje stavove često dođe do situacija da totalno izgube kontrolu i utjecaj na odluke svoje djece. Ne nađemo se rijetko u situaciji da pri završetku školovanja učenici žele odustati ili su jednostavno u takvom otporu da ne žele ni pokušati niti se trude. To će dio roditelja dovesti do očaja i obratit će se školi za pomoć,

a dio roditelja će jednostavno prepustiti odluku svome djetetu i tada ni škola neće moći previše učiniti. Roditelji i škola trebaju prvenstveno povećati svoju komunikaciju s ciljem aktivnog uključivanja roditelja u proces obrazovanja njihove djece kao i poticanje na međusobnu razmjenu iskustava. Škola je ta koja može pružiti kvalitetniju podršku nastavnicima u poticanju partnerstva s roditeljima. Naravno, u svemu tome važna je uloga i želja samih roditelja. S jedne strane roditelj želi biti siguran da će stručni suradnik zastupati interese djeteta (učenika s teškoćama) i pružati podršku nastavniku u ostvarivanju poticajnog odnosa s učenicom, a s druge strane roditelj treba podršku u svladavanju osobnih kriza koje su rezultat straha, neznanja, osjećaja nekompetencije i zabrinutosti. Manji broj roditelja ima realan stav prema svom djetetu s teškoćama i još vjeruju da postoji mogućnost radikalnih promjena tako da nerealno procjenjuju mogućnosti svoje djece što utječe i na odnos s nastavnicima i školom. I odgojni stil roditelja znatno utječe na odnos sa školom. Previše zaštitnički i popustljivi roditelji pokazuju razumijevanje, ali su često pasivni i ne postavljaju granice. Nemaju jasne ciljeve ni prevelike zahtjeve dok autoritarni roditelji postavljaju pravila i očekuju da ih se poštuje što kod djece može izazvati povučenost i nisko samopoštovanje. Autoritativni roditelji mogu pronaći ravnotežu u postavljanju granica i pravila i pružaju ljubav i podršku svojoj djeci te traže da preuzmu odgovornost prema ponašanju, obvezama, vršnjacima. Temelji uspješnog partnerstva su razvoj povjerenja, odnos temeljen na poštovanju, pokazivanje empatije i učinkovita komunikacija.

Samostalni zadatci za polaznike i dodatni sadržaj:

- Opisati oblike suradnje s roditeljima i kvalitetu tog odnosa
- navesti kako se suradnja može poboljšati

6. Prava učenika s teškoćama

Temelji sustava Republike Hrvatske za provođenjem aktivne politike ljudskih prava proizlaze iz usvajanja ključnih međunarodnih dokumenata, kao i suvremenih standarda na ovom području, te se odražava u njihovoj ugradnji u nacionalni zakonodavni okvir i provedbu u praksi. Konvencija o pravima osoba s invaliditetom zapravo je dogovor zemalja cijelog svijeta koji će osigurati da se prema osobama s invaliditetom i osobama bez invaliditeta pristupa jednako. Konvencija je usvojena 13. prosinca 2006. godine, a do travnja 2012. ratificiralo ju je 111 zemalja pa i Republika Hrvatska što nas obvezuje na poštivanje načela i poštivanju prava iz Konvencije. S tim ciljem se donose strateški dokumenti koji planiraju konkretne aktivnosti za ostvarivanje tih ciljeva pa tako i nacionalne strategije kojima je cilj učiniti hrvatsko društvo što osjetljivijim i prilagođenijim

za nužne promjene u korist izjednačavanja mogućnosti osoba s invaliditetom, odnosno stvoriti uvjete za njihovo aktivno uključivanje i ravnopravno sudjelovanje u društvu, poštivanje urođenoga dostojanstva i uvažavanje posebnih interesa, te sprječavanje bilo kakve diskriminacije i snaženje svih oblika društvene solidarnosti. U odnosu na učenike s teškoćama u razvoju temeljno je nastojanje Nacionalne strategije učiniti odgojno-obrazovni sustav dostupnim svima u cilju ostvarenja načela „obrazovanje za sve“. U Europskoj strategiji za osobe s invaliditetom 2010. - 2020. prvo područje poboljšanja je pristupačnost, a peto područje poboljšanja je obrazovanje i cjeloživotno učenje. Uporaba načela pristupačnosti u različitim elementima obrazovnog sustava olakšava potpunu inkluziju učenika s teškoćama u razvoju u redovne škole. Zahtjev za pristupačnošću ima veliki utjecaj na područje obrazovnog dizajna, čija je primjenjivost u praksi uvjetovana uzimanjem u obzir učeničkog stila učenja. Pristupačnost obrazovnih materijala se između ostalog postiže i primjenom načela univerzalnog dizajna obrazovnih materijala. Sve ovo proizlazi iz načela inkluzivnog obrazovanja, odnosno, što bi inkluzija trebala biti i ne zaboravimo da sve što nastavnik priprema za učenika s teškoćama, aktivnosti i metode koje planira, svakako je primjereno i za ostale učenike u razredu. Modeli uključivanja učenika s teškoćama u odgojno-obrazovni sustav prošao je niz faza, od socijalne isključenosti do inkluzivnog društva. Model na bazi prava učenika, povezan sa socijalnim modelom kojem je baza promjena i prilagodba okoline. Društvo treba mijenjati kako bi svi ljudi imali jednake mogućnosti za uključivanje u društvo. Treba osnažiti sve osobe, pa tako i osobe s invaliditetom za uključivanje, a javne institucije i uprave odgovorne su za implementaciju prava, njihovu kvalitetu i kvantitetu. Inkluzivna zajednica ne isključuje nikoga, ne ističe nikoga, već podrazumijeva jednaka prava i mogućnosti za sve. Opća načela Konvencije o pravima osoba s invaliditetom su: poštivanje prirođenog dostojanstva svake osobe, slobode osobnog izbora i neovisnosti; nediskriminacija, potpuno sudjelovanje i uključenost u društvenu zajednicu, poštivanje razlika i prihvaćanje osoba s invaliditetom kao dijelom ljudske raznolikosti, jednake mogućnosti, pristupačnost, jednakost među muškarcima i ženama, poštivanje razvojnih sposobnosti djece s teškoćama u razvoju i njihova prava na očuvanje vlastitog identiteta. U Smjernicama o provedbi članka Konvencije o pristupačnosti govori se o razumnoj prilagodbi koja znači potrebnu i prikladnu preinaku i podešavanja te koja ne predstavlja nerazmjerno ili neprimjereno opterećenje, tamo gdje je to potrebno, kako bi se osobama s invaliditetom osiguralo uživanje ili korištenje svih ljudskih prava i temeljnih sloboda na ravnopravnoj osnovi s drugima. Razumna prilagodba je pojedinačna mjera prilagođena potrebama pojedine osobe, ovisno o teškoćama npr. prilagodba radnog mjesta - za osobu oštećena vida uključivati osiguravanje čitača ekrana odnosno govorne jedinice ili tiskanje radnih materijala na Brailleovu pismu, kao i pomoć asistenta radi lakšeg snalaženja u novom prostoru ili npr. za osobu koja se kreće uz pomoć invalidskih kolica uključivat će prilagođen pristup zgradi

i prostorijama, prilagođen sanitarni čvor, prilagođen radni stol ili radno mjesto, radnog asistenta (ovisno o oštećenju), ali i prijevoz, omogućavanje češćih kraćih stanki. Za neke osobe s invaliditetom razumna prilagodba podrazumijevat će rad od kuće.

Samostalni zadatci za polaznike i dodatni sadržaj:

- Provesti radionicu o pravima učenika s teškoćama prema priručniku „Govorimo o mogućnostima“
file:///C:/Users/ipetanjek/Downloads/4a8a6b6c-895b-4284-9000-14417b40d1e2_Govorimo_o_mogućnostima_prirucnik.pdf

Popis literature:

1. Kudek Mirošević, Jasna, i Majda Granić. 2014. *Uloga edukacijskog rehabilitatora – stručnog suradnika u inkluzivnoj školi*, Zagreb, Alfa
2. Ur. Velki, Tena, i Ksenija Romstein. 2018. *Priručnik za rad s učenicima s teškoćama u razvoju u srednjim školama*, Osijek, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
[http://bib.irb.hr/datoteka/967660.Velki i Romstein 2018 Prirucnik za rad s ucenicima s teskocama u razvoju.pdf](http://bib.irb.hr/datoteka/967660.Velki_i_Romstein_2018_Prirucnik_za_rad_s_ucenicima_s_teskocama_u_razvoju.pdf)
3. Didaktičko – metodičke upute za prirodoslovne predmete i matematiku za učenike s teškoćama, CARNet
<file:///C:/Users/ipetanjek/Downloads/Didakticko-metodickeupute-ucenici-teskoce.pdf>
4. *Govorimo o mogućnostima*, Vodič kroz učenje o Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom, 2011., UNICEF
[file:///C:/Users/ipetanjek/Downloads/4a8a6b6c-895b-4284-9000-14417b40d1e2 Govorimo o mogucnostima prirucnik.pdf](file:///C:/Users/ipetanjek/Downloads/4a8a6b6c-895b-4284-9000-14417b40d1e2_Govorimo_o_mogucnostima_prirucnik.pdf)
5. Konvencija o pravima osoba s invaliditetom i Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom (Narodne novine, Međunarodni ugovori, broj 6/07 i 5/08)
http://www.krila.hr/UserDocsImages/Konvencija_UN.pdf
6. Okvir za poticanje i prilagodbu iskustava učenja te vrednovanje postignuća djece i učenika s teškoćama, prijedlog veljača 2016.
<http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/02/Okvir-djeca-i-ucenici-s-teskocama.pdf>
7. Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (NN 24-15)
<http://www.propisi.hr/print.php?id=7237>
8. Pravilnik o načinima, postupcima i elementima vrednovanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi (NN 112-10, 82-19) [pročišćeni tekst]
<http://www.propisi.hr/print.php?id=10606>
9. Smjernice za vrednovanje procesa učenja i ostvarenosti ishoda u osnovnoškolskome i srednjoškolskome odgoju i obrazovanju, MZO
<https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NacionalniKurikulum/Smjernice/Smjernice%20za%20vrednovanje%20procesu%20ucenja%20i%20ostvarenosti%20ishoda%20u%20osnovnoskolskome%20i%20srednjoskolskome%20odgoju%20i%20obrazovanju.pdf>
10. Europska strategija za osobe s invaliditetom 2010. - 2020.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=URISERV:em0047&from=HR>